

ΠΕΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

πολιτισμός
μετανάστευση
οργανισμοί
υγεία-πρόληψη
στενές διαπροσωπικές σχέσεις

Επιμέλεια
Παναγιώτης Σ. Κορδαύτης, Βασίλης Γ. Παυλοπούλος

Ατραπός

© 2006: Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ

Εξώφυλλο: Ιωάννα Δελφίνο
Διόρθωση: Τέτη Παλαιοθοδώρου

Κανένα τμήμα του βιβλίου αυτού δεν αναπαράγεται, δεν αποθηκεύεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοσυντιγραφικό και δεν μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανέναν τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ
Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
e-mail: info@atrapos-editions.gr
www.atrapos-editions.gr

Βιβλιοπωλεία

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
- Γαλατσίου 109, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2913608
- Ιακωβίδου 7, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2116869
- Κασομούλη 52, 117 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 9010244

Κεντρική διάθεση

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292
- Κιθαιρώνος 54, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292

ISBN 960-6622-83-5

«Έρωσ ανίκατε μάχαν;»:

Μια εμπειρική έρευνα για τους μύθους του γάμου

Βασίλης Παυλόπουλος

Οι μύθοι για την οικογένεια και το γάμο ορίζονται ως κοινά αποδεκτές πεποιθήσεις αναφορικά με τους συγκεκριμένους θεσμούς, οι οποίες δεν στηρίζονται σε πραγματικά γεγονότα (Larson, 1988). Οι μύθοι, γενικά, αποτελούν πρώτη ύλη των στερεοτύπων και, όπως αυτά, αξιώνουν συσχετίσεις που βασίζονται στη γνωστική κατηγοριοποίηση, την υπεραπλούστευση και την αυθαίρετη γενίκευση (Tajfel, 1981). Για παράδειγμα, η αντίληψη ότι «τα παιδιά φέρνουν ευτυχία» αναμένεται να ισχύει και να είναι διαχρονικά έγκυρη, ανεξάρτητα από άλλες παραμέτρους (π.χ. ποιότητα της συζυγικής σχέσης, επαγγελματική-οικονομική κατάσταση των γονέων). Επίσης, στην πρόταση αυτή υπονοείται λανθασμένα ότι η ευτυχία είναι μια κατηγορική μεταβλητή διωνυμικού τύπου, η οποία είτε υπάρχει είτε όχι. Η μελέτη παρόμοιων πεποιθήσεων εμπίπτει στα πεδία της κοινωνικής νόησης και της κοινωνικής σκέψης, τα οποία παρέχουν στην κοινωνιοψυχολογική έρευνα ένα σύνολο υποθέσεων εργασίας για την κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς και των παρεμβαλλόμενων ενδοατομικών, γνωστικο-συναισθηματικής φύσης παραγόντων που την καθορίζουν (Fiske & Taylor, 1991).

Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση, οι μύθοι για την οικογένεια και το γάμο είναι ενσωματωμένοι στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των θεσμών αυτών, δηλαδή ουσιαστικά αφορούν συστήματα αξιών, πεποιθήσεων και πρακτικών, τις οποίες οι άνθρωποι χρησιμοποιούν για να κατανοήσουν τον κόσμο και να επικοινωνήσουν (Lawes, 1999). Πρόκειται για σημεία αναφοράς, με βάση τα οποία ένα άτομο ή μια ομάδα παρατηρεί και ερμηνεύει τα γεγονότα και τις καταστάσεις. Στο παράδειγμά μας, η πρόταση «τα παιδιά φέρνουν ευτυχία» ενεργοποιεί ορισμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις στον αποδέκτη της σχετικά με το τι σημαίνει «παιδική ηλικία» και τι «ευτυχία», υπονοώντας ότι αμφότερα τα μέρη της επικοινωνίας συμμερίζονται ως ένα βαθμό κοινές βασικές γνώσεις για το κοινωνικό νόημα των παραπάνω εννοιών.

Μια διαφορά ανάμεσα στην προσέγγιση της κοινωνικής νόησης και σε αυτή των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι ότι, στη μεν πρώτη, το περιεχόμενο των πεποιθήσεων διαχωρίζεται από τις γνωστικές διαδικασίες της επεξεργασίας του, ώστε αυτές να διερευνηθούν ως οικουμενικές ψυχολογικές ιδιότητες, ενώ στη δεύτερη δεν υφίσταται τέτοια διάκριση¹. Και οι δύο προσεγγίσεις, ωστόσο, αποκαλύπτουν πώς η κατηγοριοποίηση μπορεί να ερμηνεύσει την πρόσληψη και τη διαιώνιση των μύθων του γάμου με μηχανισμούς όπως η ενσωμάτωση των νέων πληροφοριών στα ήδη υπάρχοντα γνωστικά σχήματα (η οποία καταλήγει στη σταδιακή «εξοικείωση με το ανοίκειο») και κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ιδιαίτερα όταν οι προσλαμβανόμενες πληροφορίες είναι ελλιπείς ή ασαφείς (Semin, 1995).

Λειτουργίες των μύθων του γάμου

Το περιεχόμενο των μύθων του γάμου συχνά αντανakλά παραδοσιακές οικογενειακές αξίες (Larson, 1988). Ως έκφραση αξιών, οι μύθοι του γάμου αποτελούν μια νοερή σύλληψη του κοινωνικά επιθυμητού. Σκιαγραφούν τον «ιδανικό γάμο», ο οποίος λειτουργεί ως πρότυπο, ως σημείο αναφοράς και μέτρο σύγκρισης. Η εκδήλωση συμπεριφορών που είναι συμβατές με τις αξίες προσδίδει ικανοποίηση στο άτομο. Έχει επισημανθεί εξάλλου ο λειτουργικός ρόλος των στάσεων ως προεκτάσεων των αξιών (Katz, 1960). Σύμφωνα με τη θεωρία της προσδοκίας-αξίας, η ελκυστικότητα μιας συμπεριφοράς και, συνακολούθως, η πιθανότητα δραστηριοποίησης του ατόμου, εξαρτάται από τις αξίες που αναμένεται να προαγάχουν ή να υπονομεύσουν οι συνέπειες της συγκεκριμένης συμπεριφοράς (Feather, 1990). Η υιοθέτηση στάσεων και συμπεριφορών σχετικά με την οικογένεια και το γάμο, οι οποίες αντανakλούν ενσωματωμένους μύθους στο αξιολογικό σύστημα του ατόμου, συμβάλλει στην περαιτέρω ενίσχυση και διαιώνιση των αντιλήψεων αυτών.

Γιατί όμως οι αξίες συνδέονται με μύθους, δηλαδή γενικές πεποιθήσεις που δεν συνάδουν με την πραγματικότητα; Είναι γεγονός ότι οι σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές επηρέασαν τη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας στην Ελλάδα (Georgas, 1989) και διεθνώς (Morris & Carter, 1999). Ως αποτέλεσμα, ορισμένες παραδοσιακές αξίες απώλεσαν το λειτουργικό χαρακτήρα τους και επιβιώνουν πλέον ως μύθοι, εφόσον η αλλαγή των αξιών

1. Για να κατανοήσουμε την οπτική των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αρκεί να αναλογιστούμε πόσο διαφορετικό νόημα αποκτά η άποψη ότι «τα παιδιά φέρνουν ευτυχία», εφόσον διατυπωθεί στην αίθουσα αναμονής ενός μαιευτηρίου ή ενός δικαστηρίου.

συντελείται με βραδύτερο ρυθμό απ' ό,τι οι τεχνολογικές και κοινωνικές εξελίξεις (Μουσούρου, 1999).

Ένας άλλος ρόλος των γενικών πεποιθήσεων για το γάμο είναι ο γνωστικός και προέρχεται, επίσης, από το λειτουργικό μοντέλο των στάσεων (Katz, 1960). Οι μύθοι χρησιμεύουν ως στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων. Σε γνωστικό επίπεδο, ενισχύουν τις «δυνάμεις έλξης» και αντιμάχονται τα «εμπόδια», δηλαδή τα κόστη που συνεπάγεται μια σχέση, σύμφωνα με την ορολογία του Levinger (1999), το μοντέλο του οποίου προέρχεται από τις θεωρίες της κοινωνικής ανταλλαγής. Σε συναισθηματικό επίπεδο, οι μύθοι του γάμου τροφοδοτούν τους συζύγους με θετικά συναισθηματικά αποθέματα. Σε πρακτικό επίπεδο, αποτελούν χρηστικούς «οδηγούς συμπεριφοράς» που αναπληρώνουν την έλλειψη εμπειρίας και τα κενά γνώσεων των συζύγων. Είναι ακριβώς η αναγνώριση της απουσίας σχετικής προετοιμασίας των νέων ζευγαριών, η οποία έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη συστηματικών προγραμμάτων εκπαίδευσης για το γάμο, ως ενδεικνυόμενη μορφή πρόληψης, σε αντιδιαστολή με τις παρεμβάσεις «εκ των υστέρων», όπως η οικογενειακή θεραπεία και η συμβουλευτική ζευγαριών (Hawkins, Carroll, Doherty & Willoughby, 2004).

Η πολιτισμική διάσταση των αντιλήψεων για το γάμο συνδέεται με το γενικότερο αξιοκρατικό σύστημα και τη δομή της οικονομικής-κοινωνικής οργάνωσης, εφόσον η κοινωνική αναπαράσταση του γάμου και η θεσμική αντιμετώπισή του αναμένεται να διαφέρουν διαπολιτισμικά. Έρευνα του Levine και των συνεργατών του σε 11 χώρες αποκάλυψε ότι οι ατομικιστικές κοινωνίες, συγκριτικά με τις κοινωνίες συλλογικότητας, τείνουν να αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση στον έρωτα, ιδιαίτερα όσον αφορά στη σύναψη του γάμου (Levine, Sato, Hashimoto & Verma, 1995). Η ίδια η έννοια του έρωτα φαίνεται ότι ορίζεται με διαφορετικό τρόπο μεταξύ πολιτισμών. Οι Smith και Bond (2005) συνοψίζουν τα αποτελέσματα ερευνών που δείχνουν ότι ο έρωτας συνδέεται διαπολιτισμικά με μία τόσο ευρεία γκάμα συναισθημάτων, η οποία κυμαίνεται από την ευτυχία μέχρι τη θλίψη. Οι Simmons, Von Kolke και Shimizu (1986, πρβλ. Smith & Bond, 2005) βρήκαν ότι ορισμένες πεποιθήσεις για τον έρωτα σε κάποιες χώρες αποτελούν μύθους (δηλαδή υιοθετούνται από τη μεγάλη πλειοψηφία των ατόμων) ενώ σε άλλες όχι. Για παράδειγμα, η πρόταση «οι ερωτευμένοι πρέπει να λένε στο σύντροφό τους οτιδήποτε είναι σημαντικό γι' αυτούς» συνάντησε την αποδοχή του 75% των Γερμανών, του 53% των Αμερικανών και μόνο του 25% των Ιαπώνων. Η συσχέτιση των αντιλήψεων για την οικογένεια και το γάμο με πολιτισμικές παραμέτρους αποτελεί αξιόλογη συνεισφορά της διαπολιτισμικής έρευνας στη μελέτη των στενών διαπροσωπικών σχέσεων (Dion & Dion, 1996).

Συναφής με την πολιτισμική διάσταση των μύθων του γάμου είναι η αναπαραγωγή τους μέσω των μηχανισμών της κοινωνικοποίησης και του επιπολιτισμού. Πρόκειται ουσιαστικά για μια διαδικασία πολιτισμικής μάθησης. Η πρόσληψη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για ζητήματα ηθικής, γενικά, είναι αποτέλεσμα της επαναλαμβανόμενης εμπλοκής των παιδιών σε σχετικές συζητήσεις με ενήλικες, οι οποίοι «χαράσσουν τα όρια μιας κανονιστικής πραγματικότητας και βοηθούν [τα παιδιά] να ενταχθούν εντός του πλαισίου της» (Shweder, 1991, σ. 191). Δεν χρειάζεται να είναι κανείς ειδικός για να εντοπίσει δείγματα αναπαραγωγής –μη συστηματικής, έστω, αλλά πάντως όχι γι' αυτό λιγότερο αποτελεσματικής– των μύθων του γάμου από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τη βιομηχανία της διασκέδασης (ας θυμηθούμε εδώ το γνωστό κινηματογραφικό happy end!).

Συνέπειες των μύθων του γάμου

Οι μύθοι του γάμου έχουν ερευνητικό ενδιαφέρον από κοινωνιοψυχολογική άποψη εξαιτίας των συνεπειών τους. Στο βαθμό που προϋπάρχουν μιας στενής διαπροσωπικής σχέσης, δημιουργούν μη ρεαλιστικές προσδοκίες στα άτομα (π.χ. ότι ο/η σύζυγος μπορεί να είναι συγχρόνως έμπιστος φίλος, τρυφερός εραστής, σοφός σύμβουλος και στοργικός γονέας). Αποτελεί εδραιωμένο εμπειρικό εύρημα η διαπίστωση ότι οι αρχικές προσδοκίες επηρεάζουν τη μελλοντική πορεία μιας στενής διαπροσωπικής σχέσης με πολλούς τρόπους (Berscheid & Reis, 1998): κατευθύνουν την προσοχή προς τις επιβεβαιωτικές πληροφορίες και την απομακρύνουν από τις μη επιβεβαιωτικές, προκαλούν μεροληπτικές αιτιακές αποδόσεις της συμπεριφοράς του συντρόφου και επηρεάζουν την ανάσυρση των πληροφοριών από τη μνήμη με επιλεκτικό τρόπο. Η, συχνά αναπόφευκτη, διάψευση των ανεδαφικά υψηλών προσδοκιών που θέτουν οι μύθοι του γάμου επηρεάζει αρνητικά το επίπεδο ικανοποίησης των συζύγων, δυσχεραίνει την προσπάθεια για ορθολογική αντιμετώπιση των προβλημάτων και συνδέεται με τον αυξανόμενο αριθμό των διαζυγίων (Crosby, 1985).

Η εγκαθίδρυση της ταυτότητας της δυαδικής σχέσης, ως ξεχωριστής οντότητας από το «εγώ» και το «εσύ», διαμορφώνεται με την επίτευξη συμφωνίας γύρω από τις προτεραιότητες και τις αξίες που προάγει η σχέση αυτή (Morris & Carter, 1999). Η συμφωνία υπονομεύεται από τις διαφορετικές, ακόμα και αντικρουόμενες, προσδοκίες που ενδέχεται να εκδηλώσουν τα δύο μέρη, ως απόρροια της υιοθέτησης μη ρεαλιστικών πεποιθήσεων για τη σχέση. Τέτοιες είναι π.χ. οι προσδοκίες που βασίζονται στο μύθο της ρομαντικής αγάπης ή στους συζυγικούς ρόλους των δύο φύλων (Larson, 1988).

Μια άλλη διάσταση των αρνητικών επιπτώσεων των μύθων του γάμου είναι η διαμόρφωση αντιφατικών προσδοκιών σε ενδοατομικό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο υιοθετεί στάσεις που δεν συμβαδίζουν μεταξύ τους, όπως ο σύζυγος που επιθυμεί η γυναίκα του να εργάζεται έξω από το σπίτι, αλλά ταυτόχρονα η ίδια να αναλαμβάνει και τις οικιακές εργασίες. Οι αλληλοσυγκρουόμενες στάσεις υπονομεύουν την αυτοαντίληψη του ατόμου και την επικοινωνία με τον/τη σύντροφό του (Feather, 1990).

Εφόσον οι γενικές πεποιθήσεις για το γάμο συνδέονται με τη λειτουργία της κατηγοριοποίησης, είναι πιθανό ότι ενθαρρύνουν τη χρήση στερεοτύπων. Τα σύγχρονα μοντέλα της κοινωνικής νόησης έχουν δείξει ότι όσο περισσότερο τα άτομα επιδιώκουν να δημιουργήσουν ακριβείς εντυπώσεις κατά την επικοινωνιακή διαδικασία, τόσο πιο πολύ τείνουν να στηρίζονται σε πραγματικές πληροφορίες, παρά σε κατηγοριακές γενικεύσεις (Fiske & Taylor, 1991). Κάτι τέτοιο όμως προϋποθέτει την εγκατάλειψη των μύθων του γάμου ή άλλων στερεοτύπων, και την αιτιακή απόδοση της συμπεριφοράς με βάση τα αντιλαμβανόμενα χαρακτηριστικά του/της συντρόφου.

Ερευνητικοί στόχοι και υποθέσεις

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη των μη ρεαλιστικών πεποιθήσεων για το γάμο και την οικογένεια, οι οποίες είναι γνωστές ως «μύθοι του γάμου». Τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν ως εξής: (α) Ποιες συγκεκριμένες πεποιθήσεις είναι αποδεκτές από την πλειοψηφία του δείγματος, ώστε να μπορούν να χαρακτηριστούν ως μύθοι; (β) Ποιοι δημογραφικοί παράγοντες (φύλο, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, οικογενειακή κατάσταση) συνδέονται με το βαθμό αποδοχής των μύθων του γάμου; (γ) Πώς σχετίζονται οι μύθοι του γάμου με ψυχολογικές μεταβλητές, όπως οι οικογενειακές αξίες και το επίπεδο ικανοποίησης από την οικογένεια;

Στη διεθνή βιβλιογραφία έχει επανειλημμένως αναφερθεί ότι το φύλο διαφοροποιεί τη συμφωνία με μύθους του γάμου, αν και με αντικρουόμενα αποτελέσματα. Άλλοι ερευνητές βρήκαν ότι υπερέχουν οι γυναίκες (Larson, 1988) και άλλοι ότι υπερέχουν οι άνδρες (Barrón, Martínez-Íñigo, de Paúl & Yela, 1999). Οι πρώτοι τονίζουν την παραδοσιακή κοινωνικοποίηση των γυναικών, η οποία τις προετοιμάζει καλύτερα για τους ρόλους που θα αναλάβουν στο γάμο, σε σύγκριση με τους άνδρες. Οι δεύτεροι επισημαίνουν το αυξημένο επίπεδο ρομαντισμού των γυναικών, δηλαδή την τάση να υπερεκτιμούν τη σημασία των συναισθημάτων και να υποβαθμίζουν το ρόλο του γνωστικού παράγοντα. Τα ρομαντικά άτομα διατηρούν περισσότερες ανεδαφικές προσδοκίες για την αγάπη, τον έρωτα και τις διαπροσωπικές σχέσεις.

Η ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης αναμένεται να συνδέονται αρνητικά με τους μύθους του γάμου (Barrón et al., 1999). Αυτό σημαίνει ότι μεγαλύτερη συμφωνία με ανεδαφικές αντιλήψεις για το γάμο θα έχουν τα άτομα μικρότερης ηλικίας και χαμηλότερου επιπέδου εκπαίδευσης. Ένας λόγος γι' αυτό είναι, ενδεχομένως, η θετική συσχέτιση των μύθων του γάμου με τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες, για τις οποίες έχει βρεθεί ότι υιοθετούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από τους ηλικιωμένους (συγκριτικά με τους νεότερους) και από τους λιγότερο μορφωμένους (παρά από τους απόφοιτους ανώτατης εκπαίδευσης) (Γεώργας, 1986, 2000). Δεν διαμορφώθηκαν συγκεκριμένες υποθέσεις για την επίδραση της οικογενειακής κατάστασης. Ενδέχεται τα έγγαμα άτομα να μη συμφωνούν με τους μύθους του γάμου, λόγω της προσωπικής εμπειρίας που έχουν στο μεταξύ αποκτήσει, αλλά και το αντίθετο δεν θα ήταν απροσδόκητο εύρημα, δεδομένου ότι τα έγγαμα άτομα είναι συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας απ' ό,τι τα άγαμα. Τέλος, έχει βρεθεί ότι η ικανοποίηση από την οικογένεια τείνει να μειώνεται, καθώς αυξάνεται η αποδοχή των μύθων του γάμου (Crosby, 1985).

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Η επιλογή των υποκειμένων έγινε με τυχαίο τρόπο σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας. Συνολικά, στην έρευνα συμμετείχαν 230 άτομα, 117 (50.9%) άνδρες και 113 (49.1%) γυναίκες, από την Αττική (38.7%), τη νότια (Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησος: 14.3%), την κεντρική (Θεσσαλία και Ήπειρος: 5.7%), τη βόρεια (Μακεδονία και Θράκη: 20.9%) και τη νησιωτική χώρα (Αιγαίο, Ιόνιο και Κρήτη: 20.4%).

Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, 79 (34.3%) συμμετέχοντες ήταν άγαμοι και διέμεναν μαζί με τους γονείς τους, 56 (24.3%) ήταν άγαμοι και ζούσαν μόνοι, ενώ 95 (41.3%) ήταν έγγαμοι για διάστημα μεγαλύτερο από τρία χρόνια. Άτομα που είτε συμβίωναν με τον/τη σύντροφό τους χωρίς γάμο ($n = 19$) είτε ήταν διαζευγμένα ($n = 23$) αποκλείστηκαν από την έρευνα εξαιτίας του ιδιαίτερα χαμηλού μεγέθους των ομάδων αυτών.

Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαινόταν από 18 έως 65 έτη. Ωστόσο, όπως ήταν αναμενόμενο, ο μέσος όρος ηλικίας των έγγαμων ατόμων ($M.O. = 43.9$) ήταν σημαντικά μεγαλύτερος από το μέσο όρο ηλικίας των άγαμων που ζούσαν μόνοι ($M.O. = 27.6$) και των άγαμων που διέμεναν με τους γονείς τους ($M.O. = 25.0$), $F(2, 226) = 114.32$, $p < .001$ (Scheffé).

Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, 19 (8.3%) άτομα ήταν απόφοιτοι Δημοτικού, 24 (10.4%) ήταν απόφοιτοι τριτάξιου Γυμνασίου, 49 (21.3%) ήταν απόφοιτοι Λυκείου ή εξατάξιου Γυμνασίου, 29 (12.6%) είχαν λάβει ειδικευση σε Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης ή σε άλλη μεταλυκειακού τύπου επαγγελματική σχολή, 25 (10.9%) ήταν απόφοιτοι Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και 84 (36.5%) ήταν απόφοιτοι ή τελειόφοιτοι Πανεπιστημιακών ή Πολυτεχνικών Σχολών.

Μέσα συλλογής των δεδομένων

Οι συμμετέχοντες, πέραν της καταγραφής των δημογραφικών τους στοιχείων, κλήθηκαν να συμπληρώσουν τρία ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς, ως εξής:

- (α) το *Ερωτηματολόγιο του Γάμου* (Marriage Quiz. Larson, 1988) περιλαμβάνει 20 προτάσεις. Οι 17 από αυτές συνιστούν γενικές πεποιθήσεις για το γάμο, οι οποίες θεωρούνται αναληθείς («μύθοι») με βάση τα δεδομένα εμπειρικών ερευνών (Larson, 1988), π.χ. «η ρομαντική αγάπη είναι το κλειδί της επιτυχίας στο γάμο», «η ικανοποίηση από το γάμο αυξάνεται με το πέρασμα του χρόνου» κ.ά. Υπάρχουν, επίσης, 3 προτάσεις ελέγχου που αντιστοιχούν σε έγκυρες διαπιστώσεις για το γάμο, π.χ. «παρατηρείται αύξηση των διαζυγίων στην Ελλάδα τα τελευταία 30 χρόνια». Η κλίμακα βαθμολόγησης κάθε πρότασης είναι διωνυμικού τύπου: «σωστό» - «λάθος». Η βαθμολογία του ερωτηματολογίου προκύπτει από το άθροισμα των «σωστών» απαντήσεων στις 17 προτάσεις-μύθους, ενώ η αξιοπιστία του κυμάνθηκε σε αποδεκτά επίπεδα (δείκτης Kuder-Richardson 20 = .60). Όσο υψηλότερη η βαθμολογία, τόσο μεγαλύτερη η τάση των ατόμων να υιοθετούν τους μύθους του γάμου.
- (β) Η *Κλίμακα Οικογενειακών Αξιών* (Γεώργας, 1986. Georgas, 1991) αποτελείται από 18 προτάσεις που αναφέρονται σε παραδοσιακές οικογενειακές αξίες. Η κλίμακα βαθμολόγησης είναι πενταβάθμια, τύπου Likert, από 1 = «διαφωνώ» μέχρι 5 = «συμφωνώ». Οι παραγοντικές αναλύσεις έχουν επανειλημμένως αναδείξει τρεις παράγοντες: «Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας» (π.χ. «Ο πατέρας πρέπει να είναι ο αρχηγός της οικογένειας», «Η θέση της μητέρας είναι στο σπίτι»), «Υποχρεώσεις των γονέων προς τα παιδιά» (π.χ. «Οι γονείς πρέπει να μαθαίνουν στα παιδιά να φέρονται σωστά») και «Καθήκοντα των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς» (π.χ. «Πρέπει να διατηρούμε καλές σχέσεις με τους συγγενείς μας»). Υψηλότερη βαθμολογία δηλώνει μεγαλύτερη συμφωνία με τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες. Η αξιοπιστία των παραγόντων της κλίμακας είναι ικανοποιητική (Cronbach α μεταξύ .66-.81).

(γ) Η *Κλίμακα Ικανοποίησης από την Οικογένεια* (Family Satisfaction Scale. Fowers & Olson, 1993) αποτελείται από 14 ερωτήσεις που βαθμολογούνται με πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert, από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ». Η ανάλυση κύριων συνιστωσών ανέδειξε τρεις παράγοντες: «Προσαρμοστικότητα-επικοινωνία» (π.χ. «Έχετε τη δυνατότητα να λέτε ανοιχτά αυτό που σκέφτεστε;»), «Όρια και ρόλοι» (π.χ. «Πόσο ξεκάθαρο είναι αυτό που η οικογένειά σας περιμένει από σας;») και «Συνοχή» (π.χ. «Πόσο χρόνο περνάτε μαζί με την οικογένειά σας;»). Η αξιοπιστία των παραγόντων αυτών βρέθηκε ότι είναι αρκετά καλή (Cronbach α μεταξύ .74-.86). Υψηλότερη βαθμολογία δηλώνει μεγαλύτερο επίπεδο ικανοποίησης. Υπενθυμίζεται ότι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων αναφέρονται στην πατρική τους οικογένεια, ώστε να προκύψουν συγκρίσιμες μετρήσεις για έγγαμους και άγαμους. Εξάλλου, η συγκεκριμένη κλίμακα μετρά το επίπεδο ικανοποίησης από τη σκοπιά των νεότερων μελών (παιδιών) της οικογένειας και δεν περιλαμβάνει τομείς ικανοποίησης που σχετίζονται με το συζυγικό και το γονεϊκό ρόλο.

Διαδικασία

Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν ανώνυμη και εθελοντική, ενώ δεν δόθηκε καμία μορφή αμοιβή πέρα από απλές ευχαριστίες. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν σε ατομική βάση με τη διακριτική παρουσία του βοηθού-ερευνητή. Η όλη διαδικασία είχε διάρκεια περίπου 15-20 λεπτά της ώρας. Στη συλλογή των δεδομένων επικούρησαν 10 φοιτήτριες/ες Ψυχολογίας, αφού προηγουμένως εκπαιδεύτηκαν για το σκοπό αυτό.

Αποτελέσματα

Συχνότητα αποδοχής των μύθων του γάμου. Ο Πίνακας 1 δείχνει την κατανομή των ατόμων του δείγματος στις προτάσεις του Ερωτηματολογίου του Γάμου, οι οποίες αναφέρονται σε μύθους. Υπενθυμίζεται ότι υψηλότερο ποσοστό «σωστών» απαντήσεων δηλώνει μεγαλύτερη αποδοχή κάθε μύθου. Από την επισκόπηση του πίνακα αυτού προκύπτει ότι δημιουργήθηκαν τρεις ομάδες πεποιθήσεων για το γάμο, οι οποίες διαφοροποιήθηκαν ως προς την αντιλαμβανόμενη ορθότητα του περιεχομένου τους.

Η πρόταση με την οποία συμφώνησαν σχεδόν ομόφωνα οι συμμετέχοντες (97.0%) είναι ότι «Για να μπορέσει ο ένας σύζυγος να αλλάξει συμπεριφορά απέναντι στον/στη σύντροφό του και να γίνει καλύτερος, πρέπει πρώτα να νιώσει

Πίνακας 1. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των απαντήσεων των συμμετεχόντων στις ερωτήσεις του Ερωτηματολογίου του Γάμου, οι οποίες δηλώνουν «μύθους»

	«ΣΩΣΤΟ»		«ΛΑΘΟΣ»	
	Συχνότητα	%	Συχνότητα	%
Για να αλλάξει ένας σύζυγος τη συμπεριφορά του, πρέπει πρώτα να νιώσει άνετα	223	97.0	7	3.0
Τα παιδιά είναι πιο ευτυχισμένα όταν οι γονείς είναι μαζί παρά όταν χωρίσουν	212	92.2	17	7.4
Η απόκτηση παιδιού αυξάνει την ικανοποίηση και των δύο συζύγων	203	88.3	26	11.3
Όσο περισσότερα στοιχεία φανερώνει ο ένας σύντροφος στον άλλο, τόσο το καλύτερο	199	86.5	30	13.0
Αν υπάρχει αγάπη, ο ένας σύντροφος γνωρίζει από ένστικτο τις ανάγκες του άλλου	199	86.5	30	13.0
Η γυναίκα είναι πιο ικανοποιημένη όταν εργάζεται, παρά όταν είναι μόνο νοικοκυρά	196	85.2	33	14.3
Όταν η γυναίκα εργάζεται, τις μισές δουλειές του σπιτιού αναλαμβάνει ο σύζυγος	151	65.7	78	33.9
Η ικανοποίηση από το γάμο αυξάνεται σταδιακά στο πέρασμα του χρόνου	136	59.1	91	39.6
Τα ζευγάρια που συζούσαν πριν από το γάμο είναι πιο ικανοποιημένα	134	58.3	93	40.4
Η ρομαντική αγάπη είναι το κλειδί της ευτυχίας στο γάμο	130	56.5	100	43.5
Ο ένας σύντροφος μπορεί να αλλάξει τον άλλο επισημαίνοντας τα λάθη του	110	47.8	120	52.2
Πρέπει να υπάρχει αγάπη μεταξύ των συζύγων, ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά	106	46.1	123	53.5
Πιο βασικός παράγοντας για ένα ευτυχισμένο γάμο είναι η σεξουαλική ζωή	97	42.2	133	57.8
Μετά το γάμο οι άντρες αλλάζουν πιο πολύ την καθημερινή ζωή τους	95	41.3	134	58.3
Ο άντρας είναι πιο ικανοποιημένος όταν η γυναίκα είναι μόνο νοικοκυρά	88	38.3	140	60.9
Η αγάπη είτε υπάρχει είτε όχι· δεν μπορεί κανείς να κάνει κάτι για να την κερδίσει	86	37.4	143	62.2
Πολλά προβλήματα λύνονται αν το ζευγάρι απλώς αφήνει το χρόνο να κυλάει	59	25.6	171	74.3

Σημείωση: Οι «σωστές» απαντήσεις δηλώνουν συμφωνία με τους «μύθους» του γάμου.

άνετα μαζί του/της». Ακολούθησαν δύο προτάσεις που αναφέρονται στα παιδιά και συγκέντρωσαν, επίσης, ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά συμφωνίας: «Τα παιδιά είναι πιο ευτυχισμένα όταν οι γονείς ζουν μαζί παρά όταν οι γονείς χωρίσουν» (92.2%) και «Η απόκτηση παιδιού αυξάνει την ικανοποίηση και των δύο συζύγων» (88.3%). Αμέσως μετά ταξινομήθηκαν δύο ζητήματα που σχετίζονται με την επικοινωνία των συζύγων: «Όσο περισσότερα στοιχεία για τον εαυτό του, θετικά ή αρνητικά, φανερώνει ο ένας σύντροφος στον άλλο, τόσο αυξάνεται η ικανοποίηση και των δύο από το γάμο» (86.5%) και «Αν υπάρχει αγάπη στο ζευγάρι, ο ένας σύντροφος γνωρίζει από ένστικτο τις ανάγκες και τις επιθυμίες του άλλου» (86.5%).

Οι επόμενες δύο προτάσεις αναφέρονται στο ρόλο της γυναίκας ως εργαζόμενης και σηματοδότησαν μια πτώση στην καμπύλη αποδοχής των μύθων του γάμου, εφόσον η μεταξύ τους απόσταση όσον αφορά στο βαθμό συμφωνίας άγγιξε τις 20 ποσοστιαίες μονάδες. Η αντίληψη ότι «Η γυναίκα είναι πιο ευχαριστημένη από το γάμο όταν εργάζεται παρά όταν είναι μόνο νοικοκυρά» (85.2%) συνάντησε εμφανώς ευρύτερη αποδοχή από την πεποίθηση ότι «Όταν η γυναίκα εργάζεται, τις μισές δουλειές του σπιτιού τις αναλαμβάνει ο σύζυγος» (65.7%).

Άλλες τρεις προτάσεις έγιναν αποδεκτές από την οριακή πλειοψηφία των συμμετεχόντων: «Η ικανοποίηση από το γάμο αυξάνεται σταδιακά στο πέρασμα του χρόνου» (59.1%), «Τα ζευγάρια που συζούσαν πριν από το γάμο είναι πιο ικανοποιημένα απ' ό,τι είναι τα ζευγάρια που δεν συζούσαν πριν» (58.3%) και «Η ρομαντική αγάπη είναι το κλειδί της ευτυχίας στο γάμο» (56.5%). Οι επόμενες επτά προτάσεις δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν στην έρευνα αυτή ως μύθοι, εφόσον απέτυχαν να συγκεντρώσουν την αποδοχή άνω του 50% των ατόμων του δείγματος.

Η συνολική βαθμολογία στο Ερωτηματολόγιο του Γάμου κυμάνθηκε από 4 μέχρι 16, με μέσο όρο 10.43 και τυπική απόκλιση 2.55. Εφόσον η βαθμολογία προκύπτει από το άθροισμα των «σωστών» απαντήσεων, αυτό πρακτικά σημαίνει ότι τα άτομα του δείγματος αυτής της έρευνας, κατά μέσο όρο, αποδέχονταν περισσότερους από τους μισούς μύθους του γάμου, για τους οποίους ρωτήθηκαν. Ωστόσο, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, το αποτέλεσμα αυτό διαφοροποιήθηκε υπό την επίδραση ανεξάρτητων δημογραφικών παραγόντων.

Φύλο. Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση του φύλου ήταν στατιστικώς σημαντική. Οι άνδρες ($M.O. = 11.09$) έτειναν να συμφωνούν με περισσότερους μύθους του γάμου απ' ό,τι οι γυναίκες ($M.O. = 9.75$), $F(1, 228) = 16.78$, $p < .001$ (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Μέσοι όροι, τυπικό σφάλμα και ανάλυση διασποράς της βαθμολογίας στο Ερωτηματολόγιο του Γάμου ως προς το φύλο, την ηλικιακή ομάδα, το επίπεδο εκπαίδευσης και την οικογενειακή κατάσταση

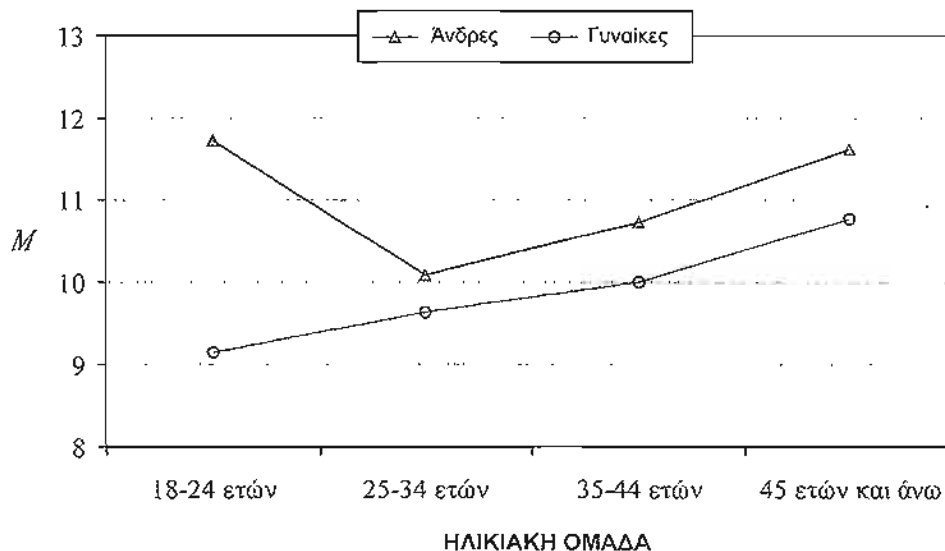
		<i>M.O.</i>	<i>T.Σ.</i>	<i>N</i>	<i>F</i> -τιμή	<i>p</i>
Φύλο	Ανδρας	11.09	.23	117	16.78	< .001
	Γυναίκα	9.75	.23	113		
Ηλικιακή ομάδα	18-24 ετών	10.52 _{α,β}	.29	75	2.80	< .05
	25-34 ετών	9.89 _α	.32	62		
	34-44 ετών	10.26 _{α,β}	.38	43		
	Άνω των 45 ετών	11.25 _β	.36	49		
Επίπεδο εκπαίδευσης	Δημοτικό/Γυμνάσιο	11.86 _γ	.37	43	11.08	< .001
	Λύκειο	10.98 _{β,γ}	.34	49		
	ΙΕΚ/ΤΕΙ	10.39 _{α,β}	.33	54		
	ΑΕΙ	9.40 _α	.26	84		
Οικογενειακή κατάσταση	Άγαμοι που ζουν μόνοι	9.66 _α	.34	56	3.46	< .05
	Άγαμοι που ζουν με γονείς	10.63 _{α,β}	.28	79		
	Έγγαμοι	10.72 _β	.26	95		

Σημείωση: Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν μεγαλύτερη συμφωνία με τους μύθους του γάμου. Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό αλφαριθμητικό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Scheffé για $p < .05$.

Ηλικία. Αρχικά, η διερεύνηση της σχέσης της ηλικίας με τη βαθμολογία του Ερωτηματολογίου του Γάμου έγινε με τον υπολογισμό του συντελεστή συνάφειας r του Pearson. Το αποτέλεσμα αυτής της ανάλυσης ήταν στατιστικώς ασήμαντο ($r = .10, p > .05$). Ωστόσο, η μελέτη του διαγράμματος σκεδασμού έδειξε ότι η συνάφεια της ηλικίας με τους μύθους του γάμου δεν είναι ακριβώς ευθύγραμμη. Επομένως, οι συμμετέχοντες εντάχθηκαν σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες και η νέα μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε ως ανεξάρτητος παράγοντας σε ανάλυση διακύμανσης. Το αποτέλεσμα παρουσιάζεται στον Πίνακα 2. Βρέθηκε ότι η κύρια επίδραση της ηλικιακής ομάδας στο βαθμό συμφωνίας με τους μύθους του γάμου ήταν στατιστικά σημαντική, $F(3, 221) = 2.80, p < .05$. Τον υψηλότερο μέσο όρο σημείωσαν τα άτομα άνω των 45 ετών ($M.O. = 11.25$) και τον

μικρότερο τα άτομα 25-34 ετών ($M.O. = 9.89$). Οι συμμετέχοντες 18-24 ετών ($M.O. = 10.52$) και 35-44 ετών ($M.O. = 10.26$) τοποθετήθηκαν σε ενδιάμεσο επίπεδο, που δεν τους διαφοροποίησε σημαντικά από τις ηλικιακές ομάδες με το χαμηλότερο και τον υψηλότερο μέσο όρο (Scheffé). Τα ευρήματα αυτά καταγράφουν μια τάση για μικρότερη αποδοχή των μύθων του γάμου κατά τη μετάβαση από τα 18-24 έτη στα 25-34 έτη, αλλά στη συνέχεια παρατηρείται σταθερή αύξηση του βαθμού συμφωνίας με τους μύθους του γάμου από τα άτομα ηλικίας 35-44 ετών και άνω των 45 ετών.

Επιπλέον, βρέθηκε στατιστικώς σημαντική αλληλεπίδραση της ηλικιακής ομάδας και του φύλου πάνω στους μέσους όρους βαθμολογίας στο Ερωτηματολόγιο του Γάμου, $F(3, 221) = 2.74, p < .05$. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 1, η παραπάνω περιγραφή αναφορικά με την επίδραση της ηλικίας στο βαθμό συμφωνίας με τους μύθους του γάμου ισχύει μόνο για τους άνδρες, εφόσον η σχέση αυτή παρουσιάζει γραμμικά αυξητική τάση για τις γυναίκες. Δηλαδή, ενώ οι άνδρες σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους απ' ό,τι οι γυναίκες σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, η διαφορά αυτή ήταν πολύ πιο έντονη στην ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών και πιθανώς αυτό να ερμηνεύει το στατιστικώς ασήμαντο αποτέλεσμα του αριθμητικού δείκτη συνάφειας που υπολογίστηκε αρχικά, ανάμεσα στην ηλικία και τη βαθμολογία του Ερωτηματολογίου του Γάμου.

Σχήμα 1. Μέσοι όροι της βαθμολογίας στο Ερωτηματολόγιο του Γάμου ως προς την ηλικιακή ομάδα και το φύλο.

Πίνακας 3. Ιεραρχική ανάλυση παλινδρόμησης για τη στατιστική πρόβλεψη των μύθων του γάμου από δημογραφικές και ψυχολογικές μεταβλητές

		συντελεστής β	t-τιμή	p
Βήμα 1: <i>Οικογενειακή κατάσταση</i>	Οικογενειακή κατάσταση	.15	2.31	< .05
Βήμα 2: <i>Δημογραφικά στοιχεία</i>	Επίπεδο εκπαίδευσης	-.31	-4.57	< .001
	Φύλο	.19	3.03	< .01
Βήμα 3: <i>Οικογενειακές αξίες (ΟΑ)</i>	Επίπεδο εκπαίδευσης	-.20	-2.89	< .01
	Ιεραρχικοί ρόλοι ^{ΟΑ}	.20	2.70	< .001
	Καθήκοντα παιδιών ^{ΟΑ}	.18	2.71	< .01
	Υποχρεώσεις γονέων ^{ΟΑ}	.13	1.99	< .05
Βήμα 4: <i>Ικανοποίηση από την οικογένεια (ΙΟ)</i>	Επίπεδο εκπαίδευσης	-.21	-3.08	< .01
	Ιεραρχικοί ρόλοι ^{ΟΑ}	.20	2.65	< .01
	Καθήκοντα παιδιών ^{ΟΑ}	.17	2.42	< .05
	Συνοχή ^Ο	.17	2.26	< .05
	Προσαρμοστικότητα ^Ο	-.12	-2.02	< .05

Σημείωση: Εξαρτημένη μεταβλητή: Συνολικός βαθμός στο Ερωτηματολόγιο Γάμου.

Βήμα 1: $\Delta R^2 = .02$, $F(1, 228) = 5.35$, $p < .05$

Βήμα 2: $\Delta R^2 = .15$, $F(3, 225) = 14.05$, $p < .001$

Βήμα 3: $\Delta R^2 = .10$, $F(3, 222) = 10.15$, $p < .001$

Βήμα 4: $\Delta R^2 = .02$, $F(3, 219) = 2.77$, $p < .05$

Σύνολο: $R^2 = .30$, $F(10, 219) = 9.38$, $p < .001$

Επίπεδο εκπαίδευσης. Η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης των συμμετεχόντων στο βαθμό αποδοχής των μύθων του γάμου ήταν στατιστικώς σημαντική, $F(3, 226) = 11.08$, $p < .001$. Η συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών παρουσιάζεται γραμμική: τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν οι απόφοιτοι Δημοτικού ή Γυμνασίου ($M.O. = 11.86$) και τον χαμηλότερο οι πτυχιούχοι Ανώτατης Σχολής ($M.O. = 9.40$). Οι απόφοιτοι επαγγελματικής εκπαίδευσης ($M.O. = 10.32$) και οι απόφοιτοι Λυκείου ($M.O. = 10.98$) βρέθηκαν σε ενδιάμεσο επίπεδο, με τους πρώτους να μη διαφέρουν σημαντικά από τους πτυχιούχους Ανώτατης Σχολής και τους δεύτερους να μη διαφέρουν σημαντικά από τους αποφοίτους Δημοτικού ή Γυμνασίου (Scheffé). Θα λέγαμε ότι, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο μικρότερη συμφωνία παρατηρήθηκε με τους μύθους του γάμου (Πίνακας 2).

Οικογενειακή κατάσταση. Σύμφωνα με την ανάλυση διακύμανσης, η κύρια επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στους μέσους όρους του Ερωτηματο-

λογίου του Γάμου ήταν στατιστικώς σημαντική, $F(2, 227) = 3.46, p < .05$. Από τις πολλαπλές συγκρίσεις με το κριτήριο του Scheffé βρέθηκε ότι οι έγγαμοι ($M.O. = 10.72$) συμφώνησαν με τους περισσότερους μύθους του γάμου, οι άγαμοι που ζουν μόνοι συμφώνησαν με λιγότερους ($M.O. = 9.66$), ενώ οι άγαμοι που διαμένουν με τους γονείς τους δεν διέφεραν σημαντικά από καμία από τις παραπάνω δύο ομάδες ($M.O. = 10.63$) (Πίνακας 2).

Στατιστική πρόβλεψη της συμφωνίας με μύθους του γάμου. Η συσχέτιση του βαθμού αποδοχής των μύθων του γάμου με ψυχολογικές μεταβλητές (οικογενειακές αξίες, ικανοποίηση από την οικογένεια) έγινε μέσω της συναφειακής προσέγγισης εξαιτίας της φύσης των δεδομένων (αριθμητικά). Οι πρώτες αναλύσεις έδειξαν ότι οι συντελεστές συνάφειας του Ερωτηματολογίου του Γάμου με τους παράγοντες των οικογενειακών αξιών, «Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας» ($r = .42, p < .001$), «Υποχρεώσεις των γονέων προς τα παιδιά» ($r = .20, p < .01$) και «Καθήκοντα των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς» ($r = .38, p < .001$) ήταν στατιστικώς σημαντικοί, θετικής κατεύθυνσης και μέτριου προς χαμηλού βαθμού. Το ίδιο στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα, αλλά με χαμηλότερου μεγέθους δείκτες, οι οποίοι δεν ξεπερνούσαν την τιμή .24, βρέθηκε από τη συσχέτιση του Ερωτηματολογίου του Γάμου με την Κλίμακα Ικανοποίησης από την Οικογένεια.

Για να διαπιστωθεί ποιες ψυχολογικές μεταβλητές είναι σε θέση να εξηγήσουν σημαντικό ποσοστό διασποράς του βαθμού συμφωνίας με τους μύθους του γάμου, πέρα και πάνω από την επίδραση δημογραφικών παραγόντων, τα δεδομένα υποβλήθηκαν σε ιεραρχική ανάλυση παλινδρόμησης, ως εξής: Στο πρώτο βήμα μεταβλητή πρόβλεψης ήταν η οικογενειακή κατάσταση, εξαιτίας της οικολογικής εγγύτητας με την εξαρτημένη μεταβλητή (βαθμός αποδοχής των μύθων του γάμου). Στο δεύτερο βήμα έγινε η προσθήκη των υπόλοιπων δημογραφικών μεταβλητών: φύλο, ηλικία και επίπεδο εκπαίδευσης. Στο τρίτο βήμα συμπεριλήφθηκαν οι παράγοντες των οικογενειακών αξιών, οι οποίοι προηγήθηκαν των παραγόντων ικανοποίησης από την οικογένεια (τέταρτο βήμα) λόγω μεγαλύτερης συνάφειας με την εξαρτημένη μεταβλητή, αλλά και επειδή οι αξίες αναφέρονται σε υψηλότερο επίπεδο αφάιρεσης, άρα είναι πιθανότερο αυτές να επηρεάζουν την αντιλαμβανόμενη οικογενειακή ικανοποίηση, παρά να ισχύει το αντίστροφο.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 3. Μετά το τέταρτο βήμα βρέθηκε ότι 5 από τις ανεξάρτητες μεταβλητές (κατά σειρά εμφάνισης, το επίπεδο εκπαίδευσης, οι «Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας», τα «Καθήκοντα των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς»,

η ικανοποίηση από τη «Συνοχή» και την «Προσαρμοστικότητα-Επικοινωνία» της οικογένειας) συνέβαλαν σημαντικά στη στατιστική πρόβλεψη του βαθμού αποδοχής των μύθων του γάμου. Ο προσαρμοσμένος συντελεστής προσδιορισμού ήταν .30, δηλαδή 30% της διασποράς των μύθων του γάμου ερμηνεύτηκε από την επίδραση των παραπάνω προβλεπτικών παραγόντων. Από την επισκόπηση των προσαρμοσμένων συντελεστών παλινδρόμησης (τιμές συντελεστή β) προέκυψε ότι οι συμμετέχοντες είχαν την τάση να αποδέχονται *περισσότερους* μύθους του γάμου όσο *χαμηλότερο* ήταν το επίπεδο της εκπαίδευσής τους, όσο *περισσότερο* συμφωνούσαν με τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες για τους ιεραρχικούς ρόλους των γονέων και τα καθήκοντα των παιδιών, όσο *μεγαλύτερη* ικανοποίηση ένιωθαν από τη συνοχή της πατρικής τους οικογένειας και όσο *μικρότερη* ικανοποίηση ένιωθαν από την προσαρμοστικότητα και την επικοινωνία με την πατρική τους οικογένεια.

Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τις μεταβολές που καταγράφηκαν στα διαφορετικά βήματα της ανάλυσης παλινδρόμησης. Η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης έπαψε να είναι στατιστικώς σημαντική όταν εισαγάγαμε στην εξίσωση το επίπεδο εκπαίδευσης και το φύλο. Το επίπεδο εκπαίδευσης συνέχισε να συνεισφέρει σημαντικό ποσοστό εξηγούμενης διασποράς στα επόμενα δύο βήματα και αναδείχθηκε ως ένας από τους πιο σταθερούς παράγοντες πρόβλεψης της συμφωνίας με τους μύθους του γάμου. Αντίθετα, το φύλο αποκλείστηκε από την ανάλυση όταν προσθέσαμε τις οικογενειακές αξίες. Από τις οικογενειακές αξίες, ο παράγοντας «Υποχρεώσεις των γονέων προς τα παιδιά» ήταν οριακά μόνο σημαντικός όταν εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ανάλυση, ενώ στα επόμενα βήματα έμεινε εκτός. Σημειώνεται, τέλος, ότι διαφορετικοί παράγοντες ικανοποίησης από την πατρική οικογένεια (συνοχή και προσαρμοστικότητα) επέδρασαν με διαφορετικό τρόπο στο βαθμό αποδοχής των μύθων του γάμου (θετικά και αρνητικά, αντίστοιχα), όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω.

Συζήτηση

Η έρευνα αυτή είχε σκοπό να μελετήσει τις μη ρεαλιστικές πεποιθήσεις για το γάμο, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως «μύθοι». Διερευνήθηκε τόσο η καταγραφή του επιπέδου αποδοχής κάθε πεποίθησης ξεχωριστά όσο και ο αριθμός των μύθων με τους οποίους συμφωνούσαν οι συμμετέχοντες συνολικά, και ως προς την επίδραση ανεξάρτητων μεταβλητών.

Από την επισκόπηση των ευρημάτων προκύπτει ότι όλες οι προτάσεις του Ερωτηματολογίου του Γάμου δεν έγιναν δεκτές στον ίδιο βαθμό. Σχεδόν καθολική συμφωνία συγκέντρωσε η άποψη ότι η αλλαγή συμπεριφοράς του ενός συζύγου προϋποθέτει την προηγούμενη ευνοϊκή στάση του/της συντρόφου του. Θα λέγαμε ότι τα άτομα του δείγματος τείνουν να αποδίδουν τη δική τους συμπεριφορά σε εξωτερικά αίτια και τη συμπεριφορά του συντρόφου σε εσωτερικά αίτια. Η αναντιστοιχία αυτή είναι γνωστή στην κοινωνιοψυχολογική έρευνα σχετικά με το «θεμελιώδες σφάλμα» της κοινωνικής απόδοσης και ερμηνεύεται με βάση τη διαφορετική οπτική γωνία, από την οποία αναπόφευκτα προσεγγίζουν οι άνθρωποι τα γεγονότα, ως αυτοουργοί ή ως παρατηρητές (Jones & Nisbett, 1972). Από το άλλο μέρος, η αντίληψη περί προηγούμενης ενεργοποίησης του/της συντρόφου, ως προϋπόθεση για την ανάληψη ατομικής δράσης, πιθανόν να εκφράζει την ανάγκη των ατόμων για αμοιβαιότητα και ισοτιμία στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις, η οποία έχει βρεθεί ότι επηρεάζει θετικά το επίπεδο της ικανοποίησής τους (Van Yperen & Buunk, 1990).

Η απόκτηση παιδιών αποτελεί, κατά παράδοση, ζήτημα κεντρικής σημασίας στο γάμο. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα σε έρευνες με ζευγάρια που αντιμετωπίζουν προβλήματα γονιμότητας (Benazon, Wright & Sabourin, 1992). Επομένως, είναι αναμενόμενο ότι τα παιδιά αναδεικνύονται σε παράγοντα-κλειδί για την ικανοποίηση και τη συνοχή του ζεύγους, ακόμα και ανεξάρτητα από την ποιότητα της σχέσης. Αυτό φάνηκε στην έρευνά μας από τον υψηλό βαθμό συμφωνίας (περίπου 90%) με τις δύο προτάσεις σχετικά με την απόκτηση παιδιών.

Στην ομάδα των μύθων με ευρεία αποδοχή (άνω του 80% του συνολικού δείγματος) εντάχθηκαν δύο προτάσεις που προσεγγίζουν με ρομαντικό τρόπο τη διαπροσωπική επικοινωνία του ζεύγους: η αγάπη αρκεί για την κατανόηση μεταξύ των συζύγων, ενώ η αυτοαποκάλυψη του συντρόφου αξιολογείται πάντα θετικά. Υπενθυμίζεται εδώ ότι το μη ρεαλιστικό στοιχείο στις προτάσεις αυτές, όπως και στους υπόλοιπους μύθους του γάμου, δεν βρίσκεται στο περιεχόμενό τους καθεαυτό (εξάλλου όλα τα στερεότυπα βασίζονται σε έναν «πυρήνα αλήθειας»), όσο στη γενικευτική, άνευ όρων ισχύ που αναμένεται να έχουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αλλαγή παρόμοιων αντιλήψεων και η απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων, όπως η ενσυναίσθηση, αποτελούν κεντρικούς στόχους των παρεμβάσεων σε ζευγάρια (Hawkins et al., 2004).

Τέσσερις προτάσεις σχετικά με τους συζυγικούς ρόλους των δύο φύλων περιείχε το Ερωτηματολόγιο του Γάμου, οι οποίες εντάχθηκαν σε τρία διαφορετικά επίπεδα συμφωνίας (40%, 65% και 85%, περίπου). Αυτή η διασπορά των απαντήσεων δηλώνει ενδεχομένως μία σύγκρουση αξιών που επισυμβαίνει κα-

τά τη μετάβαση της ελληνικής οικογένειας από την παράδοση στον εκσυγχρονισμό (Georgas, 1989, 1991), αποτέλεσμα της οποίας είναι, μεταξύ άλλων, η αλλαγή των ρόλων που αναλαμβάνουν τα μέλη της, ιδιαίτερα δε η γυναίκα.

Άλλες προτάσεις, οι οποίες υπονοούν έντονα δυσλειτουργική αντιμετώπιση της διαπροσωπικής σχέσης («Τα προβλήματα λύνονται μόνα τους...», «Η αγάπη είτε υπάρχει είτε όχι...»), συγκέντρωσαν μεγαλύτερη απόρριψη παρά αποδοχή. Ωστόσο, το ποσοστό των ατόμων που τις υιοθέτησαν κάθε άλλο παρά αμελητέο ήταν (25% και 37%, αντίστοιχα). Η διαπίστωση αυτή καθιστά επιτακτική την ανάγκη για επεξεργασία προγραμμάτων με σκοπό την προετοιμασία για το γάμο στη χώρα μας, αντίστοιχων με αυτά που εφαρμόζονται διεθνώς (Hawkins et al., 2004).

Κατά μέσο όρο, οι συμμετέχοντες αποδέχθηκαν περισσότερους από τους μισούς μύθους για τους οποίους ρωτήθηκαν. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξε αμερικανική έρευνα όπου χρησιμοποιήθηκε το ίδιο ερωτηματολόγιο (Larson, 1988). Ωστόσο, η εικόνα διαφοροποιήθηκε υπό την επίδραση δημογραφικών μεταβλητών. Ως προς το φύλο, ήταν σαφής η τάση των ανδρών να υιοθετούν περισσότερους μύθους του γάμου απ' ό,τι οι γυναίκες. Σχετικά με το εύρημα αυτό, έχει προταθεί η άποψη ότι οι πρακτικές των φορέων κοινωνικοποίησης προετοιμάζουν τις γυναίκες για την έγγαμη ζωή σε πιο ρεαλιστικό επίπεδο απ' ό,τι τους άνδρες (Larson, 1988). Από το άλλο μέρος, το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήσαμε, δεν περιείχε μεγάλο αριθμό ρομαντικών μύθων, οι οποίοι τείνουν να γίνονται αποδεκτοί περισσότερο από τις γυναίκες, παρά από τους άνδρες (Barrón et al., 1999).

Τα ευρήματα που αφορούν στην επίδραση της ηλικίας επιβεβαίωσαν μερικώς μόνο τις ερευνητικές υποθέσεις, εφόσον εντοπίστηκε καμπυλόγραμμη συσχέτιση της μεταβλητής αυτής με τους μύθους του γάμου, αν και μόνο για τους άνδρες συμμετέχοντες. Δηλαδή οι νεαροί άνδρες συμφώνησαν περίπου με τον ίδιο αριθμό μύθων που υιοθετούσαν και οι ηλικιωμένοι, ενώ στις μεσαίες ηλικίες (25-44 ετών) παρατηρήθηκε μικρότερος βαθμός συμφωνίας. Οι γυναίκες, από την άλλη μεριά, εμφάνισαν σταθερά ανοδική τάση αποδοχής των μύθων του γάμου παράλληλα με την αύξηση της ηλικίας. Τα παραπάνω μπορεί να δηλώνουν είτε ελλιπή κοινωνικοποίηση των νέων ανδρών, όπως ήδη αναφέρθηκε, είτε μια τάση επιστροφής σε πιο συντηρητικές αντιλήψεις για το γάμο. Ωστόσο, το γεγονός ότι η παρούσα έρευνα μελέτησε την ηλικία συγχρονικά, σε άτομα διαφορετικής ηλικίας, και όχι διαχρονικά, στα ίδια άτομα, συνιστά μεθοδολογικό περιορισμό που μας αναγκάζει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τις προτεινόμενες ερμηνείες μας.

Αντίθετα, η εικόνα από τη συσχέτιση του επιπέδου εκπαίδευσης με τους μύθους του γάμου δεν αφήνει περιθώρια για εναλλακτικές υποθέσεις και συνάδει με τη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ. Barrón et al., 1999): υψηλότερη μόρφωση συνδέθηκε με χαμηλότερο βαθμό αποδοχής των μύθων του γάμου, ανεξάρτητα από την ηλικία και το φύλο. Υπενθυμίζεται εδώ ότι οι κάτοχοι πτυχίου ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης συμφωνούν λιγότερο και με τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες απ' ό,τι οι απόφοιτοι χαμηλότερων εκπαιδευτικών βαθμίδων, σύμφωνα με προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα (Γεώργας, 1986. Georgas, 1991). Η κοινωνικοποίηση μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα είναι πιθανόν να συνιστά παράγοντα εκσυγχρονιστικής τάσης, ιδιαίτερα όταν η πρόσβαση σε αυτό είναι ισότιμη για τα δύο φύλα.

Συστηματική διαφοροποίηση όσον αφορά στον αριθμό των μύθων του γάμου που αποδέχονται τα άτομα προέκυψε και ως προς την οικογενειακή τους κατάσταση, αν και το γιατί συνέβη αυτό, είναι λιγότερο προφανές. Κατ' αρχάς, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ένας παράγοντας που συνέβαλε ώστε τα έγγαμα άτομα να συμφωνήσουν περισσότερο με τους μύθους του γάμου απ' ό,τι οι άγαμοι συμμετέχοντες, ήταν η ηλικία. Ωστόσο, όταν η ανάλυση διακύμανσης επαναλήφθηκε περιλαμβάνοντας την ηλικία ως συμμεταβλητή, η κύρια επίδραση της οικογενειακής κατάστασης δεν παρουσίασε αξιόλογη μεταβολή, παραμένοντας στατιστικώς σημαντική.

Μια υπόθεση για το παραπάνω εύρημα είναι ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των στενών διαπροσωπικών σχέσεων και του γάμου έχουν μεταβληθεί στο πέρασμα του χρόνου ή, ακόμα, ότι το περιεχόμενό τους διαφέρει εξαιτίας και μόνο της διαφορετικής οπτικής γωνίας υπό την οποία οι έγγαμοι και οι άγαμοι καλούνται να απαντήσουν στις σχετικές ερωτήσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, το περιεχόμενο δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γνωστική επεξεργασία του (Semin, 1995). Μια εναλλακτική ερμηνεία προέρχεται από τη θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας (Festinger, 1957): η σύναψη γάμου αποτελεί δεσμευτικό παράγοντα, επομένως τα έγγαμα άτομα αλλάζουν τη στάση τους –εφόσον δεν μπορούν να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους– και υιοθετούν μια πιο εξιδανικευμένη εικόνα για το γάμο, ώστε να διατηρήσουν την ισορροπία σε γνωστικό επίπεδο.

Είναι ενδιαφέρον ότι, σύμφωνα με την ανάλυση παλινδρόμησης, η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης προέκυψε οριακά μόνο σημαντική και μάλιστα αποκλείστηκε από την ανάλυση μετά την προσθήκη του επιπέδου εκπαίδευσης και του φύλου (αλλά όχι της ηλικίας). Παρ' όλα αυτά, ο συγχρονικός μεθοδολογικός σχεδιασμός της έρευνας συνιστά κι εδώ περιορισμό. Σε μια διαχρονική

μελέτη θα ήταν δυνατή η αποσαφήνιση της οικογενειακής κατάστασης από άλλες δημογραφικές μεταβλητές (ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, φύλο), ώστε να προκύψουν σαφέστερα συμπεράσματα.

Τα αποτελέσματα από τη συσχέτιση των μύθων του γάμου με ψυχολογικές μεταβλητές μπορούν να θεωρηθούν αναμενόμενα. Υπάρχουν αρκετές αναφορές στη βιβλιογραφία ότι ο βαθμός απόδοχής των μύθων του γάμου συνδέεται θετικά με το βαθμό συμφωνίας με παραδοσιακές οικογενειακές αξίες (π.χ. Larson, 1988). Το νέο στοιχείο εδώ είναι ότι η συσχέτιση αυτή ερμηνεύει ανεξάρτητο ποσοστό διασποράς των μύθων του γάμου, πέρα και πάνω από αυτό που εξηγούν δημογραφικοί παράγοντες. Μάλιστα, μετά την είσοδο των οικογενειακών αξιών στο μοντέλο πρόβλεψης, η επίδραση του φύλου κατέστη στατιστικώς ασήμαντη, εύρημα που δηλώνει τον κοινωνικό χαρακτήρα του ρόλου του φύλου.

Στην παρούσα έρευνα, διαφορετικοί παράγοντες ικανοποίησης από την πατρική οικογένεια βρέθηκε να συνδέονται με διαφορετικό τρόπο με τους μύθους του γάμου. Όσο μεγαλύτερη η ικανοποίηση από την οικογενειακή συνοχή και όσο μικρότερη η ικανοποίηση από την προσαρμοστικότητα και επικοινωνία της οικογένειας, τόσο περισσότερους μύθους είχαν την τάση να αποδέχονται οι συμμετέχοντες. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι η πατρική οικογένεια, ως φορέας κοινωνικοποίησης, συμβάλλει στη διαμόρφωση γενικών πεποιθήσεων για το γάμο, οι οποίες μπορεί να κινούνται προς ρεαλιστική ή μη κατεύθυνση, ανάλογα με τις εμπειρίες και τα πρότυπα που αποκομίζει το αναπτυσσόμενο άτομο στο πλαίσιο αυτό (Morris & Carter, 1999).

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι οι μύθοι του γάμου εντάσσονται σε ένα ρομαντικό ερμηνευτικό ρεπερτόριο, όπου ο επιτυχημένος γάμος θεωρείται ως συνδυασμός προσωπικής ευτυχίας και αμοιβαίας ανιδιοτελούς συνεισφοράς. Σε αντιδιαστολή, η υιοθέτηση ενός ρεαλιστικού ερμηνευτικού ρεπερτορίου αντιμετωπίζει την έγγαμη σχέση ως πιο απελευθερωμένη από θεσμικές συμβάσεις, αλλά ταυτόχρονα γι' αυτό ως περισσότερο εύθραυστη και ασταθή. Η κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση των μύθων του γάμου δείχνει ότι τα δύο παραπάνω ερμηνευτικά πλαίσια βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης, εφόσον το ένα καλείται να «διορθώσει» τα κενά και τις ανεπάρκειες του άλλου (Lawes, 1999). Αυτή η συμπληρωματικότητα, κάτω από την επιφανειακή αντίφαση, είναι σημαντική γιατί δεν περιγράφει απλώς, αλλά αποτελεί την ίδια την ουσία μιας σχέσης τόσο πολύπλοκης, από ψυχολογική, κοινωνική και θεσμική άποψη, όπως ο γάμος.

Βιβλιογραφία

- Barrón, A., Martínez-Íñigo, D., de Paúl, P., & Yela, C. (1999). Romantic beliefs and myths in Spain. *The Spanish Journal of Psychology*, 2, 64-73.
- Benazon, N., Wright, J., & Sabourin, S. (1992). Stress, sexual satisfaction, and marital adjustment in infertile couples. *Journal of Sex and Marital Therapy*, 18, 273-284.
- Berscheid, E., & Reis, H. (1998). Attraction and close relationships. In D. Gilbert, S. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 193-281). New York: McGraw-Hill.
- Γεώργας, Δ. (1986). Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, 3-29.
- Γεώργας, Δ. (2000). Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας. Στο Ι. Τσιάντης (Επιμ.), *Βασική παιδοψυχιατρική. Τόμος δεύτερος, τεύχος πρώτο: Εφηβεία* (σσ. 101-143). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Crosby, J. (1985). *Illusion and disillusion: The self in love and marriage*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Dion, K. K., & Dion, K. L. (1996). Cultural perspective on romantic love. *Personal Relationships*, 3, 5-17.
- Feather, N. (1990). Bridging the gap between values and actions. In E. Higgins & R. Sorrentino (Eds.), *Handbook of motivation and cognition* (Vol. 2, pp. 151-192). New York: Guilford.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fiske, S., & Taylor, S. (1991). *Social cognition* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Fowers, B. J., & Olson, D. H. (1993). ENRICH Marital Satisfaction Scale: A brief research and clinical tool. *Journal of Family Psychology*, 7, 176-185.
- Georgas, J. (1989). Changing family values in Greece: From collectivist to individualist. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 80-91.
- Georgas, J. (1991). Intrafamily acculturation of values in Greece. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 22, 445-457.
- Hawkins, A., Carroll, J., Doherty, W., & Willoughby, B. (2004). A comprehensive framework for marriage education. *Family Relations*, 53, 547-558.
- Jones, E., & Nisbett, R. (1972). The actor and the observer: Divergent perceptions of the causes of behavior. In E. Jones, D. Kanouse, H. Kelley, R. Nisbett, S. Valins & B. Weiner (Eds.), *Attribution: Perceiving the causes of behavior* (pp. 79-94). Morristown, NJ: General Learning Press.

- Katz, D. (1960). The functional approach to the study of attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 24, 163-204.
- Larson, J. H. (1988). The Marriage Quiz: College students' beliefs in selected myths about marriage. *Family Relations*, 37, 3-11.
- Lawes, R. (1999). Marriage: An analysis of discourse. *British Journal of Social Psychology*, 38, 1-20.
- Levine, R., Sato, S., Hashimoto, T., & Verma, J. (1995). Love and marriage in eleven cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26, 554-571.
- Levinger, G. (1999). Duty toward whom? Reconsidering attractions and barriers as determinants of commitment in a relationship. In J. Adams & W. Jones (Eds.), *Handbook of interpersonal commitment and relationship stability* (pp. 37-52). New York: Plenum.
- Μουσουρού, Α. (1999). Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 98-99, 5-19.
- Morris, M., & Carter, S. (1999). Transition to marriage: A literature review. *Journal of Family and Consumer Sciences Education*, 17, 1-21.
- Semin, G. (1995). Social representations. In S. Manstead & M. Hewstone (Eds.), *The Blackwell encyclopedia of social psychology* (pp. 601-605). Oxford, UK: Blackwell.
- Smith, P., & Bond, M. H. (2005). *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία* (Επιστ. επιμ.: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1997).
- Sweder, R. (1991). *Thinking through cultures. Expeditions in cultural psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Van Yperen, N., & Buunk, B. (1990). A longitudinal study of equity and satisfaction in intimate relationships. *European Journal of Social Psychology*, 20, 287-309.